

**FOLKLORŞÜNASLIĞIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ. СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ФОЛЬКЛОРА. CURRENT ISSUES OF FOLKLORE STUDIES.**

Ramil Əliyev
AMEA-nın Folklor İnstitutu (Azərbaycan)

DİL, YADDAŞ VƏ MƏTN STRUKTURUNDA JANR, MOTİV VƏ OBRAZ

Açar sözlər: nağıl, motiv, obraz, struktur

Nağıl strukturunda mif, model, arxetip, invariant və funksiya münasibətləri bu vaxta qədər tam öyrənilməmişdir. Bu proses nəzəri problem kimi hələ də qarşıda dayanır. Azərbaycan nağıllarının tədqiqində bu anlayışlar qarşılıqlı əlaqədə götürülməlidir.

Azərbaycan nağıllarının strukturunun yeni metodun köməyi ilə araşdırılması vacib məsələlərdən biridir. Struktur-semiotik təhlil vasitəsilə nağılların semantikasının diaxronik və sinxronik istiqamətdə inkişafını təyin etmək, üzə çıxarmaq lazımdır. Bu, tədqiqatçıya yeni nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Hər bir nağılın bədii strukturu dilin ötürücülük, yaddaş və s. funksiyaları əsasında təşkil olunur. Dilin yaddaş strukturuna hansısa bir informasiyanı modelləşdirmək xasdır, motiv isə mətnin strukturunda həlledici rol oynayır.

İnsan şüuru formalaşandan bəri onun ətraf mühitlə münasibəti, hiss və həyəcanı müəyyən çağırışlarla, səşçıxarma ilə müşayiət olunmuşdur. İbtidai insanın «dili» müəyyən səslərin simvollaşması ilə xarakterikdir. Bunun nəticəsində onun alt şüurunda formalaşan obrazların ifadə olunması modelləri də yaranmağa başlamışdır. Beləliklə, ilk insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan obrazlar yaddaşda modelləşdirilərək funksionallıq kəsb etmişdir. Modelin funksiyası dildə yaranan kiçik «işarə-mətnləri» qorumaq olmuşdur. Dildə və yaddaşda genişlənən səslər, simvollar bu «kiçik mətnləri» «böyük mətnlərə» çevirir. Bu zaman «kiçik mətnlər»dəki kiçik işarəvi motiv, yəni «mətnin» qısa mahiyyəti «böyük mətnlərə» transformasiya olunur və sonradan şüurda assosiasiyalar yaradır.

Söyləyicinin yaddaşı ilə dinləyicinin yaddaşı arasında zaman qısdırırsa, yəni söylənən atributlar auditoriya tərəfindən başa düşülən olursa, mətn qısa, zaman uzun olursa, yaddaşda mətnin izahının geniş təfərrüatına yol verilir. Strukturun, həcmi və s. formaların mətnin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılılığı zamanın sürətindən asılı olur və birbaşa söyləyici tərəfindən idarə olunur.

Şifahi nitqin təbiəti dilin ifadə imkanlarında üzə çıxır. Dil şifahi nitqin əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Şifahi nitqdə istifadə olunan obrazlı danışq dildə özünü bürüzə verir və bədiiliyin forma təzahürü ifadə zamanı nitqdə aşkar olunur. Şifahi nitqdə motiv, obraz, poetika küll halında ifadə olunur, nitq vasitəsilə konkretləşir. Məsələn, obrazın dili, poetik dil və s. Deməli, dil şifahi nitqdə hələ tam formalaşmayan qanunauyğunluğu dil formulları kimi meydana çıxarır. Beləliklə, nitq formulları və dil formulları adlanan, bir-birindən asılı olan iki qrupdan danışa bilərik. Şifahi nitqdəki metafora dildə söz-formul şəklində formalaşır. Şifahi nitqin formulları metafora, təşbeh, mübaligə və s. adlanır, dilin ifadə formulu isə söz və cümlədir (4). Şifahi nitqin formulları ilə dilin formulları birləşərək poetik struktur, süjet, obraz, motiv və s. yaradır. Əgər onların arasında əlaqə zəifləyərsə, yaxud pozularsa mətn köhnəlir, arxaikləşir, bu

zaman köhnə mətnin üzərində yeni mətn yaranır. Deməli, şifahi nitqin formulları ilə dilin formulları arasında əlaqə mütləqdir. Bu əlaqənin pozulması nəticəsində mətn invariant formasını alır, əlaqənin yeni şəkildə üzə çıxması, dil üslubları, ifadə formaları və s. nəticəsində yeni yaranan mətn variant şəklini alır. Bu xüsusiyyət şifahi xalq yaradıcılığında tez-tez özünü büruzə verir. Biz hər hansı bir nağılın, əfsanənin ən qədim variantını müasir variantı ilə müqayisə etsək, bunun şahidi olarıq.

Burada dilin arxaikləşməsi, qədim dünyagörüşün aradan çıxması da əsas faktorlardan biridir. Lakin fakt olaraq özül adlanan arxetip və motiv mətnin kökündə yaşmalıdır. Dilin arxaikləşməsi və dünyagörüşün sıradan çıxması nəticəsində süjet xətti də dəyişikliyə uğraya bilər. Bu üç şərt – dilin arxaikləşməsi, dünyagörüşün dəyişilməsi və ya sıradan çıxması və süjet xəttinin pozulması nəticəsində mətn invariantlaşır. Deməli, belə çıxır ki, mətn invariantlaşmaya qədər, yəni mif strukturları mətndə nə qədər ki iştirak edir, orada heç bir formuldan söhbət gedə bilməz. İnvariantlaşma gedən zaman formullar da xüsusiləşir, yaddan çıxmış mif mətninin qalıqlarına çevrilir. Levi-Stross yazır ki, mif – dildir. Ancaq bu dil elə bir yüksək səviyyədə işləyir ki, həmin səviyyədə mənə onun təşəkkül tapdığı dil əsasında ayrılı bilmir (1, s.65). Bu halda mif dilin funksiyalarını üzərinə götürür.

Dilin funksional formulları mifin funksional məntiqinə tabedir (4). Mif özünü təkrar etməklə yeni-yeni mif modellərini əmələ gətirir. Bu modellərin bəzisi yaşaya bilər, bəzisi isə unudulur. Burada diqqəti cəlb edən odur ki, bu tip yaradıcılıqda mif variantlaşaraq öz inkişafını davam etdirir.

Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də təhkiyəçi və nağıl problemidir. Təhkiyəçinin alt şüuru yuxarıda bəhs etdiyimiz problemlərlə birbaşa bağlıdır. Yəni təhkiyəçi nağılı söyləyən zaman onun alt şüurunda dilin formullarından hazır qəliblər şəklində istifadə olunur. Bu da nağılçının genetik yaddaşı ilə bağlıdır. O, bu formulları hazır şəkildə özündən əvvəlki «nağılçının» yaddaşından götürmüşdür. Beləliklə, ənənə və varislik zamanı mif mətninin formullara nə vaxt çevrilməsindən asılı olaraq arxaik düşüncə tipində mif formulları öz inkişafını dayandırır və yeni düşüncə tipinə keçməsi ilə yeni modifikasiyalı formulların əmələ gəlməsində iştirak edir. Bu zaman nağıl təhkiyəsində zamanlar arasında fərq silinir, buna görə də nağıllarda tarixi səciyyə daşıyan heç nə qalmır, bədiilik daha çox üstünlük təşkil edir. Burada mif «dili» - epik dil – nağıl dili arasında fərqlər əmələ gəlir.

Mif formulları hansısa tarixi zaman kəsimində ənənə yolu ilə mifin real məzmunundan uzaqlaşır. Nağıl yaranma prosesində mif formulları yeni keyfiyyət qazanaraq mif məzmunundan azad olur, lakonikliyə, zamana, məkana, sürətə, hərəkətə xidmət edir. Buradan da görüldüyü kimi, «ilk nağılçı» ilə müasir nağılçının təhkiyə üsulunda istifadə olunan formullar bir-birindən fərqlənir. «İlk nağılçının» təhkiyə üsulu bizə məlum deyil. Onun hansı mətni – rəvayət, əfsanə, nağıl, yoxsa mif danışması bizə naməlum olduğundan bu təhkiyənin növü haqqında qəti fikir söyləyə bilmərik. A.Nəbiyev belə təhkiyəni böyük bir dövrün geniş epik lövhəsini, yaxud hər hansı fərdin həyatının müəyyən bir anının, məqamının və ya həyatının geniş bir dövrünü əks etdirməyə imkan verən nəqlətmə adlandırır (5, s.312). Buna görə nağılçının təhkiyə zamanı hansı formullardan istifadə etməsi barədə də söz demək mümkün deyil.

Biz mif mətnlərinə fikir versək, orada nağıllarda olduğu kimi formulların iştirakını görə bilmərik. Bu o demək deyil ki, mifin formulları yoxdur. Mifdəki formullar mətndən ayrılmazdır və xüsusilik təşkil etmir. Həm də mif mətni lakonik və qısa olduğundan formulun başa düşə-

cəyimiz məzmununda mifdə və ya əsatirdə heç bir rolu görünmür (4).

Mifin strukturundan asılı olaraq formulların məzmunu da dəyişir. Məsələn, sürət formula-nun əmələ gəlməsi prosesində bir neçə mifin strukturu ayrı-ayrı süjetlərə çevrilərək nağıl strukturunun yaranmasına səbəb olur. Bu süjetlərdə hadisələr o qədər uzun təsvir oluna bilər ki, nağılçı onların təsvirində hazır modellərdən istifadə edə bilər. Hazır modellər süjetlərin daxili məzmununda əlaqə yaradaraq bir hadisədən o birinə keçməyə kömək edir. Bu, ən çox hərəkətlə bağlı olan süjetlərdə özünü göstərir. Belə süjetlərdə iki arxetip iştirak edir: hərəkət arxetipi və qəhrəman (obraz) arxetipi. Zənnimizcə, hər iki arxetip birləşərək süjetdə mətnin daha da açılmasına səbəb olur. Arxaik miflərin məzmununda da bu iki arxetipə rast gələ bilərik. Belə miflər unudulduqdan sonra ondan nişan kimi müəyyən arxetip işarələrinin yaşadığını görə bilərik. Bu işarələr də arxaik miflərin nağıl strukturunda işarəvi məzmun daşımaya səbəb ola bilər. Məsələn, qurbağaya dönmə motivində belə arxaik işarələr özünü göstərir (2). Beləliklə, nağıl formullarının mənşəyini mif strukturunda axtarmaq lazımdır.

Folklorda miflərin tarixi inkişafından sonra yaranan janr və obraz problemindən də danışmaq lazımdır (3).

Məlum olduğu kimi, ilk insanlar kollektiv şəkildə sürü formasında mağaralarda yaşamışlar. Dilin, şüurun və yaddaşın hələ tam formalaşmadığı bir zamanda insanlar arasında bərabərlik olmuşdu, əksliklər, ziddiyyətlər də yaranmamışdı. Buna görə də insanlar arasında seçilmək, fərqlənmək xüsusiyyətlərinin yaranmasına ehtiyac yox idi. Yalnız dilin və şüurun inkişafı nəticəsində kollektiv üzvlərindən kimsə öz fərdi keyfiyyətlərinə arxalanaraq cəmiyyəti idarə etmək qabiliyyətinə sahib olurdu. Cəmiyyət üzvlərinin bərabər hüquqa malik olması onlarda əmək qabiliyyətinin formalaşması dövrünə və ictimai mülkiyyətin bərabər paylanmasına qədər davam etmişdir. Cəmiyyətdəki iqtisadi münasibətlərdən öz xeyrinə faydalanmaq meylli cəmiyyətin ağıllı üzvünə başqalarını istismar etmək imkanı vermişdir. Bu da ibtidai icma cəmiyyətində ona hakimlik etmək iddiası ilə nəticələnirdi. Cəmiyyət üzvlərindən var-dövlətinə görə seçilən bu şəxs var-dövlətin ona verdiyi gücdən istifadə edərək cəmiyyəti siyasi formada model-ləşdirmək imkanı qazanırdı. Beləliklə, ilk hökmdar, şah obrazı şüurun yaddaşında həkk olunurdu. Alt şüurun yaddaşında qalan bu cür şah modeli cəmiyyəti istismar etdiyinə, həm də əzəzil olmasına görə həmişə mənfi qiymətləndirilmişdir. Və demək olar ki, bütünlüklə mənfi olandan sonra ilkin folklor mətnlərinə transformasiya olunmuşdur. Biz ilk növbədə ilkin folklor mətni deyində əsatirləri nəzərdə tuturuq. Tarixi şüurun formalaşdığı zaman kəsimində yaranan nağıllarda isə şah obrazı qismən də olsa öz mənfi donundan çıxıb ağıllı, müsbət hökmdara çevrilə bilər.

Mif və nağıl strukturunda da Şah Abbasın ədalət rəmzinin açımı, əsasən, dil-yaddaş-mətn-zaman-söyləyici-dinləyici qarşılıqlı əlaqələrinin bir-birinə təsirindən asılıdır. Şah Abbasla bağlı nağıllarda o, ədalətli hökmdar kimi tərənnüm olunur. Burada məsələ təkcə Şah Abbasın ədalətli olmasından ibarət deyil. Şah obrazının ədalət rəmzi kimi formalaşması həmişə nağıllarda qabardılır. Abbas sadəcə olaraq ədalətli şah obrazının funksiyasını yerinə yetirən surətdir. Buna görə də tarixdəki Şah Abbasın ədalətsiz olmasını, yaxud mənfi səciyyəsinə qabartmırıq.

Nağıldakı Şah Abbas nə üçün müsbət obrazdır? Bu suala nağıllarda fəaliyyət göstərən məntiq qanunları cavab verir. Məlumdur ki, nağıllar mif modelləri üzərində qurulur (3). Mif mətnlərində şah obrazı həmişə öz mənfi səciyyəsi ilə seçilir. Buna biz Dağyunus haqqındakı mifdə də rast gəlirik. Mifdə təsvir olunur ki, Dağyunusun zülmündən qaçan üç adam gəlib Əshabikəf mağarasına sığınmışlar. Məntiqi qanunauyğunluğa əsasən, mifdəki Dağyunus şah mənfi

yüklüdür. Bu obrazın nağıla transformasiyası zamanı mənfi xarakterinin qalmasının səbəbi isə xalq təxəyyülündəki müsbət yüklə toqquşa bilməməsidir. Deməli, xalq təxəyyülündə onun müsbət obrazı formalaşmamışdır. Mifin diaxronik inkişafında əgər mif başqa mətnə transformasiya olunursa, yeni mətnin sinxronik inkişafında mənfi yük dominantlıq təşkil edir və təxəyyüldəki müsbət yüklə toqquşur. Biz bunu Təpəgözü öldürən Basatın mənfi yüklə yüklənməsində də görürük. Beyrəyin Basatın bu cəhətindən ehtiyat etməsini və igidlərinə bunu xatırlatması da mif və nağıldakı (həm də eposdakı) məntiqi qanunauyğunluğun səbəbi kimi yozulur. Buna görə də mifdəki zalım şahın nağılda ədalətli şahla çevrilməsini, eləcə də tarixdəki zalım Şah Abbasın nağılda ədalətli Şah Abbasa çevrilməsini mənfi və müsbət yüklərin bir-birinə təsiri kimi izah etmək olar. Bu təsir problemin məntiqi cəhətdən dərk olunmasına kömək edə bilər. Mifdəki şah obrazının müsbət yüklənməsi iki səviyyədə – nağılda və dastanda baş verir. Birinci səviyyə nağılın əvvəlində zalım şahın nağılın sonunda ədalətli şahla əvəz olunması kimi səciyyələnir. İkinci səviyyə zalım şahın xarakterinin dəyişilməsini, nağıl və dastanın tələblərinə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Birinci səviyyədə şah müsbət yüklə yüklənə bilməyəndə başqa müsbət yüklü qəhrəman şah seçilir. Burada mif və epos, nağıl və dastan obrazın yüklənib-yüklənə bilməməsindən asılı olaraq yaddaşda eyniyyət təşkil edir. Eposda da Beyrək mənfi yüklə yüklənə bilmədiyindən öldürülür. Göründüyü kimi, mif və eposda mənfi və müsbət işarələr bir-birini cəzb edirsə, nağıl və dastanda mənfi mənfini müsbətləndirir. Mifdəki şah ilə tarixdəki Şah Abbas eyni işarəli olduğundan (mənfi) onların toqquşmasından doğulan obraz nağıla müsbət Şah Abbas kimi daxil olur.

Nağıl mətnlərinin dil, işarə, səs, simvol, mif-dil, formul, funksiya anlayışlarının tətbiqi ilə öyrənilməsi yenidir. Məhz bu anlayışlar nağıl mətnlərində motiv, arxetip, model, invariant, janr və obraz problemlərinin oynadığı rolu görməyə kömək edir, strukturdakı mətnaltı mənanı üzə çıxarır.

Mif-dil-yaddaş-mətn-zaman-söyləyici-dinləyici qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsində obrazların daxili aləmini üzə çıxarmaq mümkündür. Struktur-semiotik metodun köməyi ilə nağıllardakı Şah Abbas obrazının ədalət simvolu olmasının səbəbi aşkar edilmişdir.

İrəli sürülən müddəaların tətbiq olunma imkanları vardır. Bu müddələrdən həmin problemdən bəhs edən yazılarda istifadə oluna bilər. Nəzəri mənbə kimi isə ali məktəblərdə və doktoranturada mifin tədrisində mühüm nəticələrə gətirib çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.: Глав. ред. Вост. лит. 1985.
2. Fumijiko Kobaychi. The Forbidden loke in nature Analysis of the “Animal wife” folktale in terms of content level, struktural level and semantic level. <http://haldjas.folklore36/kobajchi.pdf>.
3. Козлова Н.К. Змея внутри человека (сюжеты и мотивы мифологических рассказов. <http://www.rutheni.ru/folklore/kozlova.s.htm>.
4. Kamil Vəli Nərimanoğlu. Formul nəzəriyyəsi baxımından KDQ. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, s.128 – 131.
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006.

ЖАНР, МОТИВ И ОБРАЗ В СТРУКТУРЕ ЯЗЫКА, ПАМЯТИ И ТЕКСТА**Р Е З Ю М Е**

Статья посвящена теоретическим проблемам жанра сказки. Создание каждой сказки зависит от взаимного воздействия факторов языка-памяти-текста-времени-сказочника. Изучение текстов сказки посредством применения таких определений как язык, знак, голос, символ, миф-язык, формула, функция помогает увидеть в этих текстах роли проблем мотива, архетипа, модели, инварианта, жанра и образа, и выявляет подтекстовое значение в структуре.

Эти факторы – генетические коды в подсознании входят в текст и формируют образы. Дагюнус, Шах Аббас обладают точно такими структурами. Несмотря на то что в истории эти образы запомнились как негативные, только Шах Аббас смог превратиться в честного правителя приобретая позитивные качества на глазах народа. Эти проблемы в статье объясняются на основе логических закономерностей.

Ключевые слова: сказка, мотив, образ, структура

Ramil Aliyev

Azerbaijan National Academy of Sciences

The Institute of Folklore (Azerbaijan)

**GENRE, MOTIF, AND IMAGE IN THE STRUCTURE OF LANGUAGE,
MEMORY AND TEXT****S U M M A R Y**

The article deals with the theoretical problems of the genre of tale. Formation of tale depends on the mutual impact of the factors of language-memory-text-time-narrator of tale. Studying of tale texts through application of such definitions as language, sign, voice, symbol, myth-language, formula, function helps to see in these texts the role of the problems of motif, archetype, model, invariant, genre and image thus revealing the implied meaning in the structure.

These factors – genetic codes in the subconsciousness enter a text and create images. The images of Daghyunus and Shah Abbas have such structure. Although these are the negative images in the history, only Shah Abbas could become a fair governor gaining positive merits before the people. Explanation of these problems in the article is based on the logical regularities.

Key words: tale, motif, image, structure